

FŐBB IRÁNYZATOK AZ EGYETEMI KÖNYVTÁRAK FEJLESZTÉSÉBEN (Külföldi szemle)

GOMBA SZABOLCSNÉ

A számítástechnika alkalmazása

Már a hetvenes éveket jóval megelőzően jelentkeztek bizonyos aggodalmak a könyvtár jövőjét illetően. Ellentmondásba került és egyre megoldhatatlanabbá vált egyfelől a dokumentumok rohamos gyarapodása, másfelől a könyvtárak törekvése átfogó és mindenki számára hozzáférhető gyűjtemények kiépítésére. Joggal merült fel a kérdés: hogyan hidalható át ez az ellentmondás, hogyan lesznek képesek a könyvtárak a jövő feladatainak megoldására, ha nem lesz hely a növekvő anyag befogadására, pénz és idő feldolgozására, megfelelő módszer a dokumentumok feltárására és biztos mérce a válogatásra.

Több egyetemi könyvtárban megállapították, hogy az idősebb egyetemi oktatók vagy kutatók egy része kedvezőtlen tapasztalataik miatt kimaradt a látogatók sorából. A hatvanas évek végén egyre erőteljesebbé vált az a vélemény, hogy a hagyományos fel fogást – amely szerint a könyvtár könyvek gyűjteménye és a könyveket cédulákon kell katalogizálni – fel kell adni. Jelentős eredmények és tapasztalatok gyűltek össze a folyóiratcikkek és referátumok feldolgozása, a gépi feltárás terén. Egyes dokumentumok mikro-kártyán jelentek meg és megindult a katalógusok számítógéppel való előállítás. A távolabbi jövőbe nézőkben felmerült a képernyővel felszerelt munkaasztalok képe, ahonnan párbeszéd folytatható a géppel. A szakirodalom alapján a fejlődés következő szakaszai különböztethetők meg az automatizálásban: a hagyományos könyvtári funkciók, a beszerzés és kölcsönzés, majd a katalogizálás gépesítése, végül a gépi információszolgáltatás, függetlenül az adott könyvtár állományától.¹

Az adatfeldolgozás gépesítése gyors fejlődést mutatott az utolsó időszakban. Nemcsak az amerikai, hanem az európai könyvtárügyben is nagy változások történtek. A hatvanas és a hetvenes évek könyvtári világának legfőbb különbsége, hogy az egyes könyvtárak minden koordinálást nélkülöző, a feladatok megoldására irányuló elszigetelt kísérleteit felváltotta a regionális, nemzeti és nemzetközi síkon kibontakozó együttműködés, amelynek során különös tekintettel voltak az üzemgazdasági szempontokra. A korszakváltást jelzi az is, hogy az „offline” rendszerek ideje elmúlt és helyet adott az „online” rendszereknek.

A könyvek és egyéb dokumentumok kezelésének gépesítésével a könyvtárak túl léptek a hagyományos, passzív szolgáltató funkción, eleget téve annak a társadalmi igénynek, mely szerint a jövő könyvtárának aktívan kell részt vennie az általa szolgált intézmény, illetve társadalmi szféra tevékenységében. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a könyv-

tár gyorsan és pontosan működő, szinte végtelen kapacitású emberi memóriaként csak a számítógépek adta lehetőségekkel élve tudja a jövőben feladatait teljesíteni. Néhány könyvtár már a tárgyalat időszakot megelőzően alkalmazott számítógépet katalógusok vagy jegyzékek előállítására, mint pl. a Stanford University Library, a Washington State University Library, az Ohio College Library Center stb. E könyvtárak katalógusainak egy része már a hetvenes évek előtt a számítógép folyamatos használatával, online üzemmódban működött.²

A számítógép könyvtári alkalmazásának legfontosabb eredménye az átfogó könyvtári rendszer kialakítása lett. A közvetlen hozzáféréshez szükséges költséges berendezések a kérdés regionális alapon történő megoldását, a költségek és a munkák megosztásának szükségességét vetették fel.³

Az új technológia alkalmazása elől az egyetemi könyvtárak sem térhettek ki. A velük szemben támasztott új elvárások (a szélesebb nyilvánosság kiszolgálása, valamint az oktató és kutató munkában való közvetlen részvétel) a hagyományos keretek között nemigen voltak teljesíthetők. A helyzetet tovább nehezítették a szigorodó gazdasági körülmények. Az anyagi feltételek csökkenését új könyvtári technológia kialakításával, a számítógép alkalmazásával kellett ellensúlyozni, de úgy, hogy a számítógép alkalmazása gazdaságos legyen.

Az első online hozzáférésű gépi rendszer a Washington State University Könyvtárában valósult meg. Először az állománygyarapító munkában a rendeléseket tették különböző szempontok szerint hozzáférhetővé, majd a számítógép alkalmazását kiterjesztették a behasonlítási, előszerzeményezési stb. munkákra is; ezenkívül állományapasztási célokra is számításba vették a rendszer hasznosítását. Egy, az USA-ban a hatvanas évek végén készült kérdőíves felmérés megmutatta, hogy az egyetemi könyvtárak többségében érdeklődés mutatkozott a gépesítés iránt és már akkor 59 intézmény jelzett valamiféle gépesített munkafolyamatot; többségük (90%) azonban nem saját géppel dolgozott.

A pittsburghi Egyetemen például a kémia terén jött létre egy modern számítógépes dokumentációs rendszer (CIC – Chemical Information Center). Közvetlen hozzáférésű (online) üzemmódot alkalmaztak, amellyel jobban ki tudták elégíteni az egyedi igényeket.⁴

A Stanford Egyetem könyvtári rendszerének gépesítésével 1967 óta foglalkoznak (BALLOTS – Bibliographic Automation of Large Operations using a Time-sharing System); az első kísérleteket követően 1972-től üzemeltetik az automatizált rendszert (BALLOTS II.). A rendszer online üzemmódban naprakészen számon tartja és folyamatosan ellenőrzi a gyarapító tevékenységet (nyilvántartás, reklamáció, törlés, lejárat, érkeztetés stb.), továbbá végzi a katalogizálási munkát. A rendszer sikeres működése munkabér-megtakarítást eredményezett; a gyarapítási részlegben kétharmadára csökkent a dolgozók létszáma. A rendszer működése szervezeti változtatásokat is szükségessé tett, mivel a gyarapítási és a katalogizálási osztály közötti határok elmosódtak.⁵

Berkelyben az University of California periodikagyűjteményét KWOC-típusú gépi index segítségével tárták fel. Különösen a munka fő elvei – az egyszerűség és az olcsóság – érdemelnek figyelmet. A programozás munkáját egy fő fél év alatt végezte el; ezt követte egy féléves ellenőrzés és kísérleti futtatás.⁶

Az University of Chicago Library-ban online, interaktív könyvtári adatkezelő rendszerben folyik az előszerzeményezés, a rendelés, az érkeztetés, a keresés és a katalogizálás munkája. A hetvenes évek második felében megkezdtek a kölcsönzési rendszer ki-fejlesztését.⁷

Az Ohio-ban lévő egyetemek vezetőinek javaslatára az Ohio College Association már az ötvenes évek elején számos kísérletet folytatott azzal a céllal, hogy koordinálja Ohio tudományos könyvtárainak működését a költségek csökkentése és az állomány jobb hozzáférhetősége érdekében. A kísérletek 1967-ben egy közös vállalkozás megalapításához vezettek. A rendszer kezdetben Ohio College Library Center (OCLC), majd funkcióinak bővülését követően Online Computer Library Center (OCLC) néven működött.⁸

Az OCLC oktatási jellegű, profitra nem törekvő intézmény, amely eleinte csak Ohio tudományos könyvtárai számára dolgozott. Az első intézmények 1971-ben kapcsolódtak be a rendszer működésébe, 1972 végén már nem felsőoktatási könyvtárak is tagok lehet-tek, 1973-tól kezdődően a tagság megszavazta az OCLC szolgáltatásainak kiterjesztését Ohio államon kívülre is. A résztvevők száma, amelyek között minden könyvtártípus képvisel-tette magát, gyorsan növekedett és a hálózatnak 1975 végére több mint 500 tagja volt, együttesen 900 terminált használva.⁹ Az elvi irányítás céljából az OCLC-ben egy bizott-ságot hoztak létre, amelyben a kooperáló könyvtárak képviseltetik magukat. Figyelmet érdemel a személyzet szakmai összetétele: a hetvenes évek közepén az igazgatón kívül 20 programozó, 10 operátor, 6 könyvtáros, 7 mérnök és 30 kisegítő dolgozott.

Az OCLC kooperációs rendszerét kezdettől fogva online rendszernek tervezték. Terminálokon keresztül minden bibliográfiai információ minden résztvevő könyvtár szá-mára elérhető. A fejlesztés lépcsőit a következők szerint állapították meg: 1. katalogizálási adatbázis, 2. folyóiratok és sorozatok, 3. beszerzés az együttműködők számára, 4. könyv-tárközi kölcsönzés, 5. helyi kölcsönzés, 6. tárgyi feltárás (SDI szolgáltatások). Az OCLC a tagkönyvtárak állományát egy egyesített online hozzáférhető katalógusban tárolja. Az OCLC joggal tekinthető a sikeres együttműködés könyvtári mintájának.

A Northwestern University Library¹⁰ ma ugyancsak vezető szerepet játszik az auto-matizálásban az USA-ban. A könyvtár egy IBM berendezésen dolgozik. Az adatokat leme-zeken tárolják. A programokat a könyvtár adatfeldolgozó részlege és az egyetem szorosan együttműködve dolgozza ki, módosítja. A könyvtár berendezését az egyetemi ügyintézés-hez is használják. A berendezés 8,30-tól 24 óráig online üzemel; bizonyos munkafolyama-tokat (pl. sürgetések, katalóguskártyák előállítás stb.) éjszaka végeznek. Az adatbázis 1978 közepén kb. 300 000 rekordot tartalmazott MARC formátumban. A rendszer leg-jellemzőbb vonása, hogy „böngészni” is lehet az adatbázisban; ez a körülmény segített leginkább legyőzni a kezdeti bizalmatlankodást.¹¹

A kanadai egyetemi és főiskolai könyvtárak¹² 1968-ban bizottságot hoztak létre az automatizálás lehetőségeinek tanulmányozására és javaslatok megtételére. A munka célja a modern technológia előnyeit alkalmazó, együttműködésre és egységes irányelvekre alapított egyetemi könyvtári rendszer kialakítása volt, megtartva a hagyományos könyv-tári szolgáltatások fontos jellemvonásait. A bizottság kérdőíves módszerrel felmérte és értékelte a helyzetet az állománygyarapítás, katalogizálás, olvasószolgálat, a dokumentu-mok visszakeresése, a személyzet, a felszerelések és berendezések szempontjából. A bizott-

ság egyetértett a gépesítendő területek tekintetében és megfogalmazta a fejlesztéshez szükséges feltételeket annak érdekében, hogy minimális költségráfordítással legyen képes az ország a könyvtári állományok maximális kihasználására. Szükségesnek tartotta, hogy egy közös szervező erő és egy külön központi költségvetés nyújtson alapot a munkához. Megállapította, hogy a számítógépes könyvtári hálózat létrehozását egyetemi könyvtári viszonylatban a hagyományos rendszer kihasználatlansága, lassúsága, elégtelensége és drága volta indokolja. Egy automatizált könyvtári rendszerben reálisan kitűzhető cél minden igény gyors kielégítése. A tervek szerint a központi könyvtárak mint adatközpontok, a tanszéki könyvtárak mint csatlakozó pontok jönnek számításba. A későbbiek során a helyi könyvtári hálózatok az országos tájékoztató hálózathoz kapcsolódnak. Kanadában a tényleges együttműködés az Univeristy of Guelph-hez kötődik: több egyetemi könyvtár kapcsolódott az University of Guelph rendszeréhez és létrehozták az Ontario Universities' Library Cooperative Systemet (OULCS).¹³

A gépi adatfeldolgozás szükségessége, a számítógép könyvtári alkalmazása az európai kontinensen is csakhamar napirendre került. Természetes követelményként jelentkezett ez a legtöbb újonnan alapított egyetemen, így például az új bielefeldi Egyetemi Könyvtár megalapozó koncepció elkészítésekor. Az NSZK-ban a hetvenes évek eleje óta szép eredmények születtek a könyvtári munkák automatizálása terén. Nagy-Britanniában¹⁴ a hetvenes évek elején már 61 könyvtárból 39 alkalmazott, illetve tervezett gépesítést. A hetvenes évek közepére tehető a belgiumi és luxemburgi¹⁵ könyvtárakba és tájékoztatási intézményekbe járó folyóiratlelőhelyjegyzék számítógépesítése. Ez idő tájt merült fel a gyors lekérdezés és adatbevitel érdekében egy országos, online katalógusrendszer kiépítésének terve. Franciaországban¹⁶ a hetvenes évek elején már folytattak automatizálási kísérleteket. Ausztriában¹⁷ a grazi Egyetemi Könyvtár tett jelentős lépéseket a könyvtárgépesítés területén az online-kölcsönzés bevezetése által. A svájci Lausanne-i Egyetemen¹⁸ a központi könyvtárban alkalmazott ún. SIBIL (Systeme pour les Bibliothèques Universitaires des Lausanne) rendszer alapját képezte egy komplex gépesítési hálózat kiépítésének. A vállalkozás magába foglalja a Lausanne-ban működő egyetemi könyvtár és a kantonális könyvtár munkáinak gépesítését az állománygyarapítás, a katalógizálás és a kölcsönzés területén. A hálózatba beletartozik az orvosi, a társadalom- és a természettudományi, valamint a műszaki egyetemi állomány. A lausanne-i gépesítés a nyolcvanas évekre elérte célját, egyszerűbbé és pontosabbá tette a munkafolyamatot, továbbá alapot teremtett a gépesítési terv következő állomásához, a SIBIL rendszert használó könyvtári hálózat megszervezéséhez. Fontos feladat emellett az elérhető hazai és nemzetközi gépi tájékoztatási rendszerekkel való kapcsolatot megteremtése.

Az amerikai és európai fejlődés végső tanulsága, hogy az automatizálás nem korlátozódhat egy-egy könyvtárra, sem bizonyos munkafolyamatok gépesítésére. Az automatizálást – a könyvtárak hatékonyságának növelése érdekében – regionális és országos szinten kell megszervezni. A gépesítés előnyei leginkább több könyvtár közös, munkamegosztásos rendszerében használhatók ki. A könyvtári-tájékoztatási számítógépes rendszerek fejlődése egyértelműen az integráció, az együttműködés, az erőforrások és szolgáltatások megosztása felé halad. A számítógépek alkalmazásának egyik legnagyobb akadálya, a berendezések drágasága és nehezen hozzáférhető volta – a szakirodalom tanulsága alapján – a mini- és mikroszámítógépek alkalmazásával megszűnően van.

Integráció és egyetemi hálózat

Az automatizálással párhuzamosan, illetve már megelőzően az integrációs törekvések a felsőoktatási könyvtárügyben új szervezeti megoldások keresésében is megnyilvánultak. A hagyományos egyetemi könyvtár és az intézeti könyvtárak korábbi laza kapcsolata helyett a központi könyvtár által irányított, a tagok szoros és szerves kapcsolatára alapozott könyvtári hálózat létrehozása, sőt: radikális összevonása (mint pl. az NSZK újonnan épült – campus-rendszerű – egyetemeire) lett a cél.

A múltban az egyetem központi könyvtára mellett, tőle, illetve egymástól függetlenül szerveződtek az intézeti könyvtárak. Az intézeti könyvtárak hatékony szakkönyvtárakká fejlődtek, ami egyre nehezebbé tette a központi könyvtárak helyzetét. Az egyetemi könyvtárak ilyen körülmények között nem tudtak eleget tenni a megnövekedett követelményeknek; a kedvezőtlen helyzet reformintézkedéseket tett szükségessé. A reform alapelve az volt, hogy az egyetemnek egységes könyvtárügyre van szüksége az oktatás és kutatás irodalommal való ellátására mind az új, mind a régi alapítású intézményekben.

A felsőoktatás korszerű igényeit kielégítő, legjobb integrált könyvtári rendszerek Európában a Német Szövetségi Köztársaságban jöttek létre.

A Német Szövetségi Köztársaságban¹⁹ a hatvanas évek közepére az egyetemi könyvtárak állománya áttekinthetetlenné vált, senki nem tudta, hogy egy-egy egyetem könyvtára milyen állománnyal rendelkezik és az hol található. Mind a központi könyvtár, mind az intézeti (tanszéki) könyvtárak autonómiára törekedtek. Ilyen körülmények között egyikük sem volt képes megfelelni a kor felsőoktatási és kutatási követelményeinek. A helyzet javítása érdekében az NSZK-ban is központosított egyetemi könyvtári rendszert javasoltak, vagyis, hogy az egyetem könyvtárait egy egységnek tekintsék. A hatvanas évek közepe után alakult új egyetemek (Konstanz, Regensburg, Dortmund, Bielefeld, Trier stb.) már eleve tekintetbe vették a Tudományos Tanács javaslatát. Az új intézmények könyvtári szolgálata a következő közös jellemzőkkel rendelkezik:

1. az egyetemen működő könyvtárakat egyetlen egységnek tekintik;
2. az intézeti (tanszéki) könyvtárak helyébe szakterületi könyvtárak lépnek, amelyek egy-egy tudományterület 5–10 tanszékének könyvvállományát egyesítik;
3. az egyetemi könyvtár a felelős könyvtárigazgató vezetése alatt működik, s a könyvtárpolitika irányelveit az egyetem könyvtári bizottsága határozza meg;
4. a deziderálás a tanszemélyzet és a könyvtár szakreferensei közös feladata;
5. a szerzeményezés és feldolgozás munkáit központilag végzik el, a tájékoztatás számítógéppel előállított, nyomtatott katalógusok alapján történik, a kölcsönzési nyilvántartást gépesítették;
6. a könyv- és folyóiratállomány szabadpolcon, szakrendben férhető hozzá, az állomány a központi, kari és szakterületi könyvtárak között az egyetem nagyságától, a szakterületek sajátosságától, valamint a központi és a szakterületi könyvtárak funkciójától függően oszlik meg.

Az integrált könyvtár nemcsak szervezetileg, de építézetileg is újat hozott. Ön-magukban sem a központi könyvtár, sem a szakrészlegek nem önálló egységek. Az új

rendszer szükségszerűen megszabta az építési struktúrát: a központi könyvtár található a középontban, körülötte, de vele összekapcsolva a szakrészlegek. A szakrészlegek szervezsen csatlakoznak építészetileg is a központi könyvtárhoz és információs központhoz. A szakrészlegekben viszont a megfelelő tanszékcsoportok, a professzorok és tudományos munkatársak dolgozószobái, a gyakorló- és előadótermek csatlakoznak.

A Tudományos Tanács ajánlásai egyértelműen helytelenítették az új egyetemek könyvtári struktúrájának alkalmazását a régi (szétszórtan elhelyezkedő) egyetemeken.²⁰ A régebbi alapítású könyvtári rendszert illetően két fejlődési vonalat határoztak meg:

1. az intézeti (tanszéki) könyvtárak korlátozott számú kari könyvtárakban való koncentrálását;
2. a központi könyvtár állományának szakterületek szerinti tagolását.

Többen úgy látják, hogy a régi egyetemeken különböző kooperatív modellekre van szükség az integráció kényszere helyett, s az átszervezésben csak lassan lehet előrehaladni. A pszichológiai természetű ellenállást csak jól funkcionáló integrált könyvtárak példájával lehet legyőzni. A szervezeti változtatásokhoz a jogi, adminisztratív és pénzügyi előfeltételek mellett megfelelő helyiségekre és kellő számú, szakképzett személyzetre van szükség. A centralizálás, a kölcsönző és prézens funkcióknak egy központi könyvtárban való egyesítése helyszükséglettel jár.²¹

Az NSZK egyetemi könyvtárfejlesztésében hangsúlyt kap az is, hogy a felsőoktatási könyvtárak szolgáltatásait – akár hagyományos, akár integrált könyvtári rendszerben működnek – ki kell terjeszteni a külső használókra is. A társadalom információszükségletének állandó növekedése a nagy költséggel beszerzett tudományos irodalom jobb kihasználását követeli meg. A könyvtárközi kölcsönzés zavartalan funkcionálása érdekében szükségesnek tartják költségvetésileg is, személyzetileg is támogatni a nagyobb terheket vállaló, illetve viselő egyetemi könyvtárakat.²²

A szakrészlegesített könyvtár – hallgatói könyvtár

Az amerikai egyetemi könyvtárakat²³ hosszú ideig a szervezetnek és a szolgáltatásoknak az a formája jellemezte, amely jól szolgálta a kor egyetemi igényeit. Rendszerint egy-egy nagy, általános könyvtár és különálló szemináriumi gyűjtemények működtek párhuzamosan egymás mellett. E könyvtárak életében azonban már a harmincas évek kritikus időszakot jelentettek. A fejlődésből következő új könyvtári igények rákényszerítették az egyetemi könyvtárakat szervezetük és szolgáltatásaik hagyományos formáinak újraértékelésére, különös tekintettel az egyetemi hallgatóknak nyújtott szolgáltatásokra. A szervezés és szolgáltatás új rendszere, mint szakrészleges modell (subject-divisional plan) vált ismertté. Ez az elgondolás korábban nagy szenzációt jelentett egyetemi könyvtári körökben. A módszernek szép számú alkalmazója volt, de a gyakorlatban számos eltérő szervezet alakult ki. Mégis, néhány közös ismertetőjel kivehető:

1. a szakrészlegek gyűjteménye és szolgáltatásai meghaladják egyetlen szakterület határait, s szélesebb körre terjednek ki. Rendszerint több szakterületet vontak össze egy-egy vezető könyvtáros, a könyvtárigazgató vagy helyettesének fele-

lőssége alatt (pl. humán tudományok, társadalomtudományok vagy természet-tudományok);

2. a könyvtár anyagának legnagyobb részét szabadpolcon bocsátja rendelkezésre;
3. a könyvtár speciálisan képzett személyzetet (szakreferenseket) alkalmaz a könyvek kiválogatására (gyarapítására) és az olvasók szakmai tájékoztatására.

A szakrészleges modell alkalmazását a használók megleléedéssel fogadták, mert 1) az állománygyarapítás, a feltárás és a tájékoztatás az adott szakterületen képzett szakember – szakreferens – kezébe került; 2) az állomány szakok szerinti felállítására lehetővé tette mind a könnyű áttekintést a könyvtár kínálatából, mind pedig a megfelelő mű gyors kiválasztását.

A szakrészleges kialakításával párhuzamosan a tanulmányi anyagból hallgatói könyvtárakat hoztak létre. Az elkülönítve elhelyezett hallgatói könyvtárakban új vonás volt a gyűjtemény szabadpolcos hozzáférhetősége, a centralizált és egyszerűsített szolgálat, a képzési célok szolgálata a gondosan válogatott állománnyal. A hallgatói könyvtár kifejezetten oktatási segédeszköznek szánták, szemben az eddigi általános egyetemi könyvtárral, amelyben a hangsúly a tudományos kutatás ellátásán volt.

A hallgatói könyvtárak koncepciója abban az időben alakult ki, amikor a szakrészlegesítés már szinte mozgalommá fejlődött ki az egyetemi könyvtárakban. A hallgatói könyvtárak elkülönítésének és a szakrészleges létrehozatalának alap gondolata sok tekintetben megegyezett. A kettő közötti fő különbség az volt, hogy az előbbi, sokszor külön épületben, elsődlegesen a hallgatói szükségletek kielégítését célozta, míg az utóbbi – bár hangsúlyozta a tanulói szükségletek kielégítését, de – a központi könyvtáron belül, specializált szolgáltatásokkal, illetve gyűjteményekkel kívánta ezt a feladatot teljesíteni.

A közművelődési könyvtárak példája, az általános nevelési mozgalom, az egyetemi szervezet átalakulása, az interdiszciplináris hangsúlyok erősödése, a hallgatói igények növekedése, a szakterületi szempont érvényesülése a szervezésben az egyetemi könyvtárakat szakszemélyzet alkalmazására és szervezetük átalakítására ösztönözte. Mindezek hatására 26 egyetemi könyvtár állított fel szakrészlegeseket, majd az 1960-as és 1970-es években feladta, illetve az eredetihez képest komoly mértékben módosította azt a szervezetet. (Közülük említést érdemel a Brown University of Oregon, a Stanford University és a University of Notre Dame könyvtára.)

A szakrészlegesítés mozgalma napjainkban hanyatlóban van az amerikai egyetemi könyvtárakban annak ellenére, hogy sok kisebb főiskola és egyetem az utóbbi években is bevezette a modell valamely variánsát. Miközben hosszú ideig a szakrészleges koncepciója nagyon népszerű volt és sok befolyásos személy sürgette megvalósítását, nagyon sok könyvtáros nem volt meggyőződve annak egyetemes alkalmazhatóságáról. Leginkább a módszer egyik fő elemét, a specialisták alkalmazását bírálták. Egyébként is nehéz megfelelő szakembert találni: az amerikai bérskála hátrább sorolja a könyvtárosi szakvizsga (diploma) nélküli alkalmazottakat. Az ellentábor véleménye szerint egy jó általános tájékoztató könyvtáros szélesebb kitekintéssel tájékoztat, kevésbé merev és tőle is megkövetelhető, hogy gyakorlata legyen a tudományos módszerek alkalmazásában, partnere legyen a kutatóknak. (Így jött létre a fából vaskarika; a specialisták nélküli szakrészleges könyvtár.)

A szakrészlegesítés kezdeti időszakában az érdeklődés a tanszéki könyvtárakban szétszórt könyvek problémájára irányult. Logikusnak látszott az az elképzelés, hogy több

vagy kevesebb tanszéki könyvtárat vonjanak össze a szélesebb szakterületet felölelő részlegben. A szakrészleges rendszert kompromisszumnak is lehet tekinteni az oktatók és a könyvtárosok között folyó örökös vitában a centralizált vagy decentralizált könyvtári szolgálat kérdéséről. A rendszer fontos aspektusa a kezdő hallgatók speciális igényeinek jobb kielégítése, de sokan kétségbe vonták, hogy valóban a szakrészleges módszer szolgálja a legjobban az egyetemi hallgatókat. Ők jobb megoldásnak találták az elkülönített hallgatói könyvtárat, amely pontosabban illeszkedik a modern oktatási módszerekhez és a hallgatói kívánalmakhoz. A legtöbb egyetemen kiderült, hogy nehéz, szinte lehetetlen a használók minden kategóriáját, hallgatókat és oktatókat egy épületben kiszolgálni. A szakrészleges irányzat visszaszorulásával párhuzamosan teret nyert a hallgatói könyvtárak létesítésének mozgalma. Megjegyzendő azonban, hogy a szakrészleges rendszer számos jellemzője beleolvadt a hallgatói könyvtárakba.

A szakrészlegek hanyatlásában több más tényezőnek is szerepe volt. A rendszer fenntartása, működtetése túl sokba került, nehéz volt irányítani, éppen a jól képzett szakkönyvtárosok hiánya miatt, a könyvtári anyagok egy részét meg kellett duplázni. A legnagyobb problémának azonban az bizonyult, hogy miképpen lehet egy meglévő épület adott térrendszerébe beilleszteni a szakrészlegeket; a szakrészlegesítés hívei ezzel szemben azt hozták fel, hogy egy flexibilis épület megoldást jelent a nehézségekre.

Azokon az egyetemeken, ahol a szakrészlegesítés nem harmonizált az intézmény céljaival és struktúrájával, semmiféle erőfeszítés, vezetői akarat nem tudta bevezetni. A könyvtári személyzet ellenállása vagy kiábrándultsága is hozzájárult a szakrészlegesítés le hanyatlásához. Azt látjuk, hogy ahol máig is fontos maradt a szervezeti megoldás, ott flexibilis épületben helyezkedik el a könyvtár, s a szakrészleges rendszer összhangban van az általános egyetemi célokkal.

Külön figyelmet érdemel a specializálódás vagy nem specializálódás, illetve a centralizáció vagy a decentralizáció, mint az amerikai felsőoktatási könyvtárak referenz szolgálatának visszatérő problémái. Az általános referenz könyvtáros és a szakreferenz szerepének meghatározása még mindig napirenden van. A dokumentumgyűjtemények elkülönítése vagy integrálása feletti, korábban oly heves vita lecsendesedett, mert az automatizáció révén ha nem is a gyűjtemények, de legalább a katalógusok integrálása ma már könyvnyelven megvalósítható, mint amikor a vita elkezdődött.

A hallgatói könyvtár megítélése változáson esett át. Az utóbbi időben kevesebben lelkesednek a hallgatói könyvtárakért, mondván, hogy ezek nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A hallgatóknak nyújtott szolgáltatások kérdése azonban nem halványult el, hanem átkerült az egyetemi könyvtárak tájékoztató munkájának legaktívabb területére, a könyvtárhasználat problémakörébe.²⁴

A referenz munka megújulása: online keresés

Az egyetemi könyvtári referenz-szolgálat fő kérdései a hetvenes és nyolcvanas években a következők: a könyvtárhasználati oktatás, a számítógépes referenz- és bibliográfiai szolgáltatások, specialisták és általános szakemberek, a személyzet szakmai fejlődése.

dése, képesítés nélküliek alkalmazása a referenz-szolgálatban, mérés és értékelés, olvasói felmérések, a referenz kérdések elemzése, a referenz rendszer helye az egyetemi könyvtárban és az egyetemi oktatás porogramjában, a referenz részlegek adminisztrációja, a referenz költségei, a referenzállomány fejlesztése, kooperációs referenz-szolgáltatások, a katalógusfejlesztés hatása a referenz-szolgálatra, referenz-szolgálat speciális csoportoknak.

Sok vita folyik a könyvtárhasználati oktatással kapcsolatban. Az egyetemi könyvtárak tájékoztató munkatársai állandó kötelességüknek tekintik az oktatómunkában való részvételt, de oktatási tevékenységük célját illetően azonban nem alakult még ki a szakmai egyetértés. Alig vitatott a könyvtárhasználati oktatásnak az a feladata, hogy az alapvető könyvtári folyamatokról és szolgáltatásokról szilárd ismereteket nyújtson a lehető legtöbb hallgatónak. Ugyanakkor egyre több online keresést végeznek a könyvtárosok az információs adatbázisokban. Az a körülmény azonban, hogy az online keresést mindinkább az egyetemi könyvtár használói maguk is elvégezhetik, azt eredményezi, hogy a könyvtárhasználatról és az információszerezési technikák oktatásáról folytatott régi vita új talajon kezdődött el.

A számítógépnek, mint referenz segédeszköznek a megjelenése a következő problémákat veti fel az egyetemi könyvtárakban. Hol helyezték el az új eszközt a rendelkezésre álló területen belül? Az online keresés céljára új szervezeti egységet állítsanak fel vagy a már létező referenz-részleg tevékenységéhez csatolják? Ha az utóbbi megoldást választják, vajon minden referenz könyvtárosnak el kell sajátítania az új eljárás technikáját? A számítógépes szolgáltatásokért fizetniük kell-e a használóknak? Hogyan befolyásolja az online keresés a használók képzsését?

Az online keresésre felállított önálló részleg hatékonysággal és gazdaságossággal kecsegtet: a csak azt a munkát végző könyvtárosok jobban kiismerik magukat az adatbázisokban, mint azok, akik a keresést csak alkalmanként, egyéb referenz munkák mellett végzik. Előnyt jelent az is, hogy az új gépektől és az új eljárásoktól húzódozó könyvtárosok továbbra is zavartalanul végezhetik hagyományos munkájukat.

Az online keresés jó úton halad afelé, hogy különleges szolgáltatásból mindennapi könyvtári szolgáltatássá váljon.

Az online szolgáltatásokkal élő használó és a könyvtáros közötti kapcsolat, valamint a tág lehetőséget kínáló új helyzet azonban amellet szól, hogy az online keresést a már meglevő referenz-szolgálat keretei közé helyezték. A hagyományos referenz munkában a könyvtáros közreműködésének mértéke esetről esetre változik, a probléma összetettségétől, a könyvtárosnak a témával kapcsolatos ismeretanyagától függően; egy bizonyos ponton túl a műveletet az olvasónak kell folytatnia, s a könyvtáros többnyire nem látja a keresés eredményét, nincs visszacsatolás munkája hasznáról. Ezzel szemben a használóval együtt végzett online keresés szinte kötelezi a könyvtárat, hogy a munka minden szakaszában részt vegyen, kezdve a kérdés megfogalmazásától az eredmény értékeléséig. A használó pedig arra kényszerül, hogy a célravezető keresési módszer kialakítása érdekében megfelelő precizitással írja körül problémáját. A teljes folyamat bemutatja a hallgatónak, hogy mi is a hatékony irodalomkutató, amit sok hallgató egyébként sohasem tanulna meg saját erőfeszítései révén. A szakirodalom az online irodalomkeresést

– azon túl, hogy a referenz munka hatékony eszköze – olyan oktatási segédeszköznek tekinti, amelynek a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni.

A könyvtáráépület változásai

Az előregyártott elemeken alapuló tervezési koncepciót 1960-ra teljesen elfogadták az amerikai könyvtáráépítésben, így az egyetemi könyvtárak építésében is.²⁵ Az elemes épületben az alapterület egyenlő téglalapokra van osztva, amelyet rendszerint a szerkezet oszlopai határoznak meg. Az egyforma mennyezetmagasság, az azonos és ugyanott jelentkező szellőzési és világítási berendezések, a födémek azonos teherbírása, a vizesblokkok elhelyezése lehetőséget nyújt arra, hogy a könyvtári funkciók változása esetén az őket befogadó övezeteket szükség szerint megváltoztassák. A meghatározott funkciókhoz meghatározott tereket rendelő épület a későbbi változtatásokat csak nehezen teszi lehetővé. Korábban a könyvtáráépületet úgy tervezték, hogy a könyvvállomány súlyát csak a többszintes, önhordó állományrendszerek tudták megtartani; ennek következtében az olvasói övezetek állandó jelleggel elkülönültek az állományt befogadó területektől. Az új stílus lenyűgöző erénye volt, hogy az olvasók közvetlenül hozzáférhettek a szabadpolcon levő könyvekhez. Hatékonyabb munkaszervezést tett lehetővé, s nem utolsósorban csodálatosan rugalmas volt. Az olvasók nem voltak többé arra kényszerítve, hogy hatalmas olvasótermekben üljenek; a könyvtárbelső könnyen és olcsón átalakíthatóvá váltak.

Az előregyártott elemekből készült épületek egyszerűek és tágasak voltak, s megfelelték a hatékony könyvtárhasználat és üzemeltetés követelményeinek. Idővel azonban többen úgy érezték, hogy az előregyártott épületek túlságosan egyszerűek. Csúnyának találták az épületet, amely úgy néz ki, mint egy doboz. Jóllehet valójában tényleg doboz az, amit a könyvtár funkcionális igényei megkövetelnek, hiszen a téglalap alakú formát az igazi könyvtári elem – maga a könyv – diktálja, amelyekből a könyvtáráépületnek százazreket, sőt milliókat kell tárolnia. Ezért arra törekedtek, hogy ezt a „dobozt” felöltöztessék, hogy kevésbé lássék doboznak. Ennek eredményeként a múlt negyedszázad alatt fokozatosan megnőtt az átriumok, a mesterséges világítás, a monumentális hatások, a szokatlan formák és más fogások szerepe abból a célból, hogy csökkentsék a korábbi, minden díszítéstől mentes modulok monotonitását. E díszítő elemek nagy része azonban a könyvtárhasználat rovására ment.

Szembe kellett nézni az emelkedő ingatlanárakkal és a korlátozott nagyságú építési területtel is. Következmény: számtalan magasba törő és földalatti épületet építettek. Egyéb, nem szakmai szempontok is közrejátszottak, amelyek korlátozták az új épület funkcionális sikerességét. Az egyszerű négyzetek vagy téglalapok, amelyekbe a hosszú oldal közepe táján lehet bejutni, lehetőleg az épület középső szintjén felelnek meg leginkább a gazdaságos könyvtárhasználatnak és működésnek. Sok esetben ezt a szempontot minden ok nélkül figyelmen kívül hagyták, s létrejöttek a kerek, félkör, fogaskerék, háromszög, hatszög, nyolcszög, csaposkerék, paralelogramma vagy gombahalom alaprajzú épületek.

A könyvtárak jobban funkcionálnak az 1960-as évek egyszerűbb ízlésű, mint az 1980-as évek összetettebb stílusú épületeiben. A nem kielégítő épületek egyik hiba-

forrása sok esetben az a szakmai program, amit a könyvtárosok az építészeknek adnak. Ezekből nem világlanak ki elég élesen a követelmények, s az ezekből szükségszerűen következő szerkezetek. Sokszor káros következményekkel jár az egyetemek vezetőinek és patrónusainak nem szakszerű beavatkozása. Az építészek is sokszor figyelmen kívül hagyják a programkövetelményeket, a megrendelők pedig nem ellenőrzik kellőképpen az építészek munkáját, az eredeti programok következetes keresztülvitelét.

Az elmúlt negyedszázad tapasztalatai arra intenek, hogy az építészeknek meg kell érteniük a leendő főiskolai vagy egyetemi könyvtárépület funkcionális követelményeinek szükségszerű jellegét, még akkor is, ha a létrejövő szerkezetek megjelenésükben kevésbé lesznek imponálóak.

JEGYZETEK

1. LEIMKUHNER, F.F. – NEVILLE, A.E.: The uncertain future of the library. = Wilson Library Bulletin. 43.vol. 1968. 1.no. 30–38.p.
2. KILGOUR, F.G.: Concept of an on-line computerized library catalog. = Journal of Library Automation. 3.vol. 1970. 1.no. 1–11.p.
3. KILGOUR, F.G.: Effect of computerization on acquisitions. = Program. 3.vol. 1969. 3.no. 95–103.p.
4. CARUSO, D.E.: Tutorial programs for operation of on-line retrieval systems. = Journal of Chemical Documentation. 10.vol. 1970. 98.p.
5. Stanford University's BALLOTS system. = Journal of Library Automation. 8.vol. 1975. 1.no. 31–50.p.
6. CRAWFORD, W.C.: Building a serials key word index. = Journal of Library Automation. 9.vol. 1976. 1.no. 34–47.p.
7. PAYNE, C. – McGEE, R.: The University of Chicago Library data management system. = The Library Quarterly. 47.vol. 1977. 1.no. 1–12.p.
8. Az OCLC tevékenységének bemutatását HELAL, A.H. cikkére alapoztuk: Bibliotheksautomatisierung in Ohio College Library Center und Northwestern University Library. = Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie. 22.Jg. 1975. 3.no. 259–272.p.
9. Encyclopedia of Library and Information Science. Ed. A. Kent, etc. 20.vol. New York, Basel. 1977. 346.p.
10. HELAL, A.H. i.m. 264.p.
11. FURLONG, E.J.: Index access to on-line record. = Journal of Library Automation. 11.vol. 1978. 3.no. 223–238.p.
12. Standardisation in Canadian university libraries. = APLA Bulletin. 34.vol. 1970. 1.no. 6–14.p.
13. BECKMAN, M.: On-line catalogs and library users. = Library Journal. 107.vol. 1982. 2043.p. Vö. még BECKMAN, M.: Automatisierung der akademischen Bibliotheken in Ontario mittels Kooperation. = Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie. 23.Jg. 1976. 3.no. 151–165.p.; BURGIS, G.C.: The contemporary university library: learning resource technology and techniques. = Canadian Library Journal. 27.vol. 1970. 1.no. 24–27.p.
14. DUCHESNE, R.M. – PHILLIPS, A.B.: Automation activities in British university libraries. = Program. 5.vol. 1971. 3.no. 129–140.p.
15. GOEDEME, G. – GOOSSENS, P.: The Belgian Union Catalogue of periodicals. = Information Processing and Management. 12.vol. 1976. 3.no. 161–164.p.

16. KOEST, G.: Une expérience d'automatisation a'la bibliotheque du Centre universitaire de Luminy. = Bulletin des Bibliotheques de France. 15.a. 1970. 475.p.
17. KROLLER, F.: Erfahrungen mit dem Online-Ausleihsystem der Universitätsbibliothek Graz. = Mitteilungen der Vereinigung Österreichischer Bibliothekare. 34.Jg. 1981. 1.no. 19.p.
18. SIBIL. Systeme intégré pour les bibliothèques universitaires de Lausanne. 5. années d'automatisation a la Bibliothèques cantonale et universitaire de Lausanne. Lausanne. 1976. 197 p.; Vö. GAVIN, P.: Automation of cataloguing. = Unesco Bulletin for Libraries. 31.vol. 1977. 5.nl. 298–304.p.; GAVIN, P.: The SIBIL system (Lausanne). = Unesco Journal of Information Science, Librarianship and Archives Administration. 3.vol. 1981. 1.no. 14–17.p.
19. STOLTZENBURG, J.: Die Universitätsbibliothek in den Hochschulen der Bundesrepublik Deutschland. = Libri. 20.vol. 1970. 4.no. 243–262.p.
20. Vom Strukturwandel deutscher Hochschulbibliotheken. Hrsg. v. W. Haenisch, C. Köttelwesch. Frankfurt a. M. 1973. 262.p. Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie. Sonderheft. 14. (Ism.: Horváth Magda. = Könyvtári Figyelő. 20.évf. 1974.)
21. Vö. PAUER, M.: Freihandbibliotheken in Hochschulen. = Bibliotheks-Forum Bayern. 6.Jg. 1978. 2.no. 117–126.p.; WEIPPERT, O.: Zum Bestansaufbau an neuen Hochschulbibliotheken. = Bibliotheks-Forum Bayern. 6.Jg. 1978. 2.no. 93–102.p.; QUARG, G.: Aufbau, Organisation und Aufgaben von Fachbibliotheken an Hochschulen mit besonderer Berücksichtigung des Faches Chemie. = Bibliothek Forschung und Praxis. 1.Jg. 1977. 3.no. 150–175.p.
22. KAEGBEIN, P.: Zur Struktur nordhein-westfälischer : Hochschulbibliotheken. = Mitteilungsblatt. 24.Jg. 1974. 1.no. 12–26.p. Vö.: PAUER, M.: Möglichkeiten regionaler und Überregionaler Zusammenarbeit durch einen universitären Bibliothekstyp. = Bibliothek-Forum Bayern. 3.Jg. 1975. 1.no. 5–15.p.; BÖHM, P.: Die Universitätsbibliothek Trier als Beispiel einer integrierten Hochschulbibliothek. = DFW. 29.Jg. 1981. Sonderno. März. 33.p.; BÖHM, P.: Die Struktur der integrierten Hochschulbibliothek Bestandsaufnahme und Kritik. = Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie. 26.Jg. 1979. 6.no. 461–473.p.
23. JOHNSON, E.R.: Subject divisional organization in American university libraries 1939–1974. = The Library Quarterly. 47.vol. 1977. 1.no. 23–42.p.
24. FREIDES, T.: Current trends in academic libraries. = Library Trends. 31.vol. 1983. 3.no. 457–472.p.
25. KASER, D.: Twenty-five years of academic library building planning. = College and Research Libraries. 45.vol. 1984. 4.no. 268–281.p.